

stadsvernieuwing: een kwestie van kijken

Na 10 jaar stadsvernieuwing verstimt de juichstemming enigszins. Mensen die beroepsmatig bij de stadsvernieuwing betrokken zijn of het als politiek item in hun vaandel dragen, uiten kritiek op de tot nu toe ontwikkelde aanpak. Deze kritiek richt zich vooral op het karakter van inspraak en op het resultaat van de vormgeving. Het inspraakcirkus wordt teveel opgevat als instant-inspraak ofwel „u vraagt en wij draaien”. Verder wordt opgemerkt, dat elke buurt er na de bouwkundig ruimtelijke ingreep er hetzelfde uitziet.

Mede op grond van deze kritiek is Den Haag gestart met de campagne „stadsvernieuwing als kulturele activiteit”. Gezocht wordt naar een vernieuwende, probleemgerichte aanpak. Basis vormt de overtuiging dat er een wisselwerking bestaat tussen zorgvuldige vormgeving, samenlevingsopbouw en bewonerskultuur¹⁾.

In de huidige polemiek, voor zover daarvan sprake is, wordt er vooral met losse flodders geschoten en wordt er altijd wel iemand gevonden om voor het vuurpeloton te verschijnen, maar van enige samenhang in de discussie is geen sprake.

Onderstaand artikel wil een kader scheppen ten behoeve van een meer samenhangende en perspectiefvollere discussie. Tevens worden er wegen aangegeven, die kunnen leiden tot een vernieuwende, probleemgerichte aanpak, waarbij vooral gekeken wordt naar de vormgeving. Behoort kultuurkritisch ontwerpen dan toch tot de mogelijkheden?

instant-inspraak

Inspraak wordt opgevat als het naar voren brengen van „eisen” van (toekomstige) bewoners, die de ontwerper, rekeninghoudend met de technische beperkingen, maar ten uitvoer moet brengen. De bewoners worden hierbij opgevat (vatten zichzelf op) als eisen-leveranciers, die moeten functioneren in een proces met verschillende belangentegenstellingen. Hoe die eisen tot stand komen en welke betekenis ze hebben wordt niet ter discussie gesteld. Ze worden opgevat als subjectieve behoeften en waarden waar in principe niet over valt te twisten.

De ontwerper of architect vat zich hierbij op (of wordt opgevat) als „leverancier van technische mogelijkheden en middelen”. Ontwerpen wordt gezien als de technische realisatie van de bewonerseisen. Architecten kunnen binnen deze opvatting vervangen worden door bouwtechnici of computers. Architecten blijken onvoldoende in staat de toegevoegde waarde van hun vak te legitimeren. Mede

daardoor zijn architecten onvoldoende in staat ook de vormgeving als onderdeel van hun architectenpraktijk als inzet van een inspraakproces te beschouwen waardoor men de instant-inspraak kan overstijgen.

uniformiteit van stadsvernieuwing

De kritiek op de uniformiteit van de buurten na stadsvernieuwing is voor een groot deel uit het voorgaande te verklaren. Het proces van inspraak begint met de eisen van de bewoners, waarbij de voorwaarde wordt gesteld dat die eisen technisch uitvoerbaar zijn en dat ze passen in de regelgeving van de overheid. Deze eisen krijgen daardoor de aard van in technische termen vervatte normen en waarden mbt. de woonbehoefte. De rek die er zit in de mate van uitvoerbaarheid wanneer je moet letten op woon- en subsidietechnische regelgeving, die is wel heel erg gering. Daardoor komen er maar heel kleine verschillen tot uitdrukking tussen de ene en de andere buurt, verschillen die over het algemeen geen aanleiding vormen om ze juist een belangrijke rol in het ontwerp te laten spelen.

Ook worden de esthetische waarden in relatie tot de specifieke kwaliteiten van een buurt of een lokatie nauwelijks aan de orde gesteld.

Het aspect van de vormgeving blijft hierdoor het terrein van de architect, die uitsluitend vanuit zijn/haar eigen disciplinaire opvattingen over vormgeving een plan maakt. Hierdoor kan het gebeuren dat de bouwstijl van een bepaalde architect ook altijd en overal hetzelfde is. Deze stijl is alleen afhankelijk van de subjectieve waarde van deze architect.

De kritiek op de campagne „stadsvernieuwing als kulturele activiteit” is, dat er wel het nodige is opgeborreld, maar dat de ideeën volkomen in de lucht blijven hangen. De gehanteerde begrippen en de gehanteerde ideeën worden onvoldoende in het kader van de probleemstelling gemotiveerd.

De gemeente doet op dit moment niets om de gedachte achter deze activiteiten, en wat daarin naar boven is gekomen, systematisch te verwerken en uit te bouwen. De kans is groot dat „grote” namen en „popi-architectenbureaus” er met de loze buit vandoor gaan. Hierdoor verdient er niets in positieve zin. Integendeel, zij voorzien de stadsvernieuwing alleen van een cultuur die zogenaamd met een grote K geschreven moet worden en het inspraakcirkus van voorheen draait gewoon door of strandt. In laatstgenoemd geval verliezen de bewoners ook nog eens de moeizaam verworven positie.

„De Zwarte Madonna” van Weeber in Den Haag. De „buurtekultuur” en de nieuwe „stedelijke architectuur” leiden tot tegenstellingen.

wooncultuur ter discussie

Willen we tot een keuze komen van een gerichte uitwerking van de aangestipte problemen en de wijze waarop daar de afgelopen tijd over is gepraat, dan moeten we om te beginnen komen tot een nadere beschrijving van het gebruikte cultuurbegrip. Cultuur vatten we op als uitdrukkingen van normen en waarden, die in verschillende lagen van de samenleving cirkuleren. De waardering (of dominantie) van die verschillende culturele uitingen staat volgens Hadjinicolaov in verband met de economische ontwikkelingen in een bepaalde tijd². (Woon)cultuur wordt in die zin ook materieel opgevat. Dit in tegenstelling tot allerlei idealistische benaderingen, die cultuur los van allerlei maatschappelijke, politieke en economische ontwikkelingen beschouwen.

Door stadsvernieuwing op te vatten als een kritische praktijk, willen we benadrukken dat het niet gaat om een culturele opvatting, waarbij vooraf de grenzen vaststaan. De nadruk ligt op het creëren van ruimte voor uiteenlopende subculturele activiteiten. Waar het om gaat is juist te trachten om aan de heersende dominante (sub-)cultuur-opvatting te ontsnappen. Als we een dergelijke benadering in verband brengen met het stadsvernieuwingproces, dan zou dit kunnen leiden tot een herwaardering van de positie van de bewoners daarin.

Door uit te gaan van het begrip wooncultuur, zoals zich dat

De stoel op de eerste rij wordt vrij gehouden voor staatssecretaris Brokx, voor het geval onverlaten toch nog aan de ihs zouden willen peuteren en Brokx zelf (rechts) gepasseerd wordt.

(vervolg van pag. 197)

toekomstige ontwikkeling van de woonlasten, dat optimisme leek bepaald niet gedeeld te worden door Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting van Amsterdam, die een dag later in de Koopmansbeurs in Amsterdam een aangepast en verbeterd Inkomenswoonlastenstelsel presenteerde, compleet met een plan voor een stapsgewijze invoering van dit oorspronkelijk in Rotterdam, op basis van een – weer – Amsterdams idee, ontwikkeld systeem.

Zoals bekend mag worden verondersteld (zie VHV 4/85) beoogt het IW-stelsel, dat een consistente relatie wil leggen tussen prijs, kwaliteit en inkomen, te komen tot een rigoreuze herverdeling van de woonlasten, zowel in de huur- als in de koopsector. In de huursektor gebeurt dat door middel van een systeem van subsidies voor de lagere en middeninkomens en een systeem van heffingen voor de hogere inkomens. Voor het rijk zou het stelsel budgettair neutraal verlopen, uitgaande van de huidige financiële inspanning van het rijk.

Een verbetering t.o.v. het Rotterdamse model is volgens de Amsterdamse ontwerpers de herijking van het basisbegrip, de volkshuisvestingsprijs, waarmee een betere aansluiting op het huidige huurniveau bereikt kan worden, het aanbrengen van een zgn. heffingvrije zone tussen modaal en ziekenfondsgrens (er was kritiek gekomen, dat juist deze inkomens te maken hebben met een kumulatie van heffingen op allerlei gebied) en het hanteren van het nieuwe wo-

ningwaarderingsstelsel, dat in veel bredere kring aanvaard wordt dan het oude stelsel.

De heffingen in het IW-stelsel zijn uitdrukkelijk niet bedoeld als doorstromingsheffing, maar als een bijdrage van hogere inkomens (die gelet op hun inkomen ten onrechte, via overheidssubsidies goedkoop gemaakte woningen bezet houden) in de kosten die de overheid moet maken om „goed wonen” binnen het bereik van lagere inkomens te brengen.

Of het spelletje ping pong tussen Amsterdam en Rotterdam hiermee afgelopen kan zijn en de landelijke politiek de bal overneemt, dat is zeer de vraag.

De presentatie van deze laatste versie in de Koopmansbeurs, werd in elk geval getekend door een bijzonder teurstellend lage opkomst van uitgenodigde gemeenteraadsleden uit de vier grote steden.

invd

De buurttuin van de „Blauwe Aanslag”, een door bewoners en gebruikers verbouwd voormalig belastingkantoor in Den Haag, is een aanzet van de bewoners voor een pluriforme „buurtkultuur”.

Nogmaals Weebers Zwarte Madonna: de gesuggereerde kollektiviteit op blokniveau krijgt geen gestalte in het gebruik van de kollektieve binnenruimte.

in verschillende buurten manifesteert, kunnen we trachten cultuurkritische elementen toe te voegen aan de discussie over architectuur, die de neiging vertoont rond te zingen in zijn eigen disciplinaire vorm-referenties en opvattingen. Door in kritische zin het begrip wooncultuur als referentie te gebruiken, proberen we deze disciplinaire legitimatie te doorbreken om te komen tot een kritische kulturele opvatting over architectuur en stadsvernieuwing.

Hierbij gaan we ervan uit dat tijdens het ontwerpproces met bewoners conflicten over waarden en normen zichtbaar worden gemaakt, zowel ten aanzien van de wijze van wonen als ten aanzien van de vormgeving. Bij een dergelijke benadering gaat het niet alleen om het eindproduct, maar ook om het proces waarin bewoners gekonfronteerd worden met hun eigen grenzen met betrekking tot de waarden en normen die tot dan toe als vanzelfsprekend golden.

Hierdoor ontstaat een werkwijze waarbij de vormgeving als één van de problemen wordt gezien waarvoor tijdens het ontwerpproces een oplossing moet worden gezocht in relatie met de overige problemen, zoals bijvoorbeeld het vandalisme en de onveiligheid. Dit betekent voor de prak-

tijk van de inspraak dat de discussie over wonen en woonomgeving niet moet worden beperkt tot het technisch uitvoerbare niveau.

drie momenten van wonen

Bij het nadenken en praten over en ontwerpen van woningen en hun omgeving kunnen we drie momenten onderscheiden, die aangeduid kunnen worden met normatief, waarderend en technisch³⁾.

Het normatief moment richt zich vooral op de wijze waarop mensen binnenshuis en „tussen de huizen” onderling met elkaar omgaan. Behoeften, die worden omgezet in normen, zijn hierbij echter pas gelegitimeerd wanneer het mogelijk is dat hierin technisch voor iedereen voorzien kan worden.

Het waarderend moment blijft veelal steken in termen van mooi of lelijk (smaak). Door de vormgeving te koppelen aan de opvattingen over wonen is het mogelijk op een andere manier over esthetische waarden te praten dan mooi en lelijk. Esthetische waarden zijn geen puur subjectieve waarden, ofwel: over smaak valt zeker te twisten en

wel om de volgende redenen:

- Architectuur zouden anders een toevallige samenloop zijn van subjectieve waarden.
- Sinds de kunsttheorie en kunstkritiek kan geen enkele architect of bewoner onbeargumenteerd iets mooi of lelijk vinden.

Naast het vormgeven, het omzetten van opvattingen en betekenissen in vormen, zitten aan het technische moment ook andere aspecten:

- De techniek geeft grenzen aan wat we kunnen en willen realiseren en is daardoor van invloed op de normen en waarden.
- Techniek heeft ook een zelfstandig aspect. Het huis moet voldoen aan een aantal technische voorwaarden.

maatschappelijke tendensen

In het kader van dit onderwerp zijn een tweetal maatschappelijke ontwikkelingen van belang: de verdergaande individualisering en desintegratie. Stond 20 jaar geleden nog het gezin, bestaande uit man, vrouw en kind(-eren), model voor de te realiseren woningen, tegenwoordig maakt dit gezin nog maar 43% uit van de totale aantal huishoudens in Nederland. En de prognose voor het jaar 2000 is, dat nog slechts 26% van de huishoudens uit traditionele gezinnen zal bestaan. Ingrijpende veranderingen hebben plaatsgevonden en zullen nog plaatsvinden in de leefsituatie van mensen. De verandering lijkt in de richting te gaan van een grotere pluriformiteit in woon-, werk- en leefgedrag. Een illustratie hiervan vormt het aantal woongroepen dat sinds 1975 jaarlijks met ca. 26% is gestegen en dat op dit moment op ca. 20.000 wordt geschat⁴). Op andere fronten is men op zoek naar andere samenlevingsvormen of huishoudtypen, zoals bij bejaarden en kulturele minderheden. Ook binnen het traditionele gezin zijn de posities aan het verschuiven. In toenemende mate eist ieder lid een bepaalde mate van autonomie.

Een steeds verdergaande individualisering, gekoppeld aan de afbraak van het kerngezin (hiërarchische structuur), is waar te nemen, met als tegenstroom het zoeken naar en het ontwikkelen van nieuwe vormen van kollektiviteiten op het gebied van wonen. De individualisering vindt ook haar uitdrukking in de gebouwde omgeving door het bouwen van meer kleinere zelfstandige wooneenheden met steeds minder aandacht voor de gemeenschappelijke ruimten, zowel binnen als buiten de woning.

Tegelijkertijd zien we, zoals reeds aangegeven, dat er ook allerlei nieuwe vormen van kollektief wonen ontstaan. Ook ruimtelijk vertaalt zich dit in gemeenschappelijke keukens, woonruimten, tuinen, ontmoetingsruimten, afhankelijk van de mate van kollektief wonen. Daarnaast ontstaan er ook verschuivingen in de beheervorm ofwel in de verhouding eigenaar-bewoner. Naast de huurder van individuele ruimte ontstaan er verenigingen die delen van het beheer voor hun rekening nemen.

De steeds verdergaande desintegratie of fragmentarisering van de samenleving roept ook een reactie op: het zoeken en realiseren van nieuwe samenhangen, die zich uiteten in een informeel circuit van kleine bedrijfjes. Er ontstaan hierbij woon-/werkgemeenschappen, zoals o.a. in kraakpanden.

De betekenis van deze ontwikkelingen wordt vaak onderschat en als modieus verschijnsel beoordeeld. In hun betekenis van verzet ten opzichte van individualisering en desintegratie kunnen zij in een heel ander perspectief worden gezien.

anders kijken

Anders kijken naar de stadsvernieuwing zal moeten beginnen met het in beeld brengen van de huidige resultaten met betrekking tot het ruimtelijk vormgeven van het individuele versus het kollektieve aspect van het wonen. Hierdoor is het mogelijk: ▶

- Dat de betrokkenen de gebouwde omgeving leren lezen,
- Leren zien wat de huidige grenzen zijn, en
- Ontdekken waar iets is toegevoegd en welke betekenis dat heeft.

Het gaat hierbij om het spanningsveld tussen normen en waarden enerzijds en de technische middelen en mogelijkheden anderzijds, dat uitgedrukt wordt in de vormgeving van een gebouw. Ook het dilemma tussen kulturrelativisme (er bestaan geen universele normen en waarden) of pluriformiteit en de neiging tot universalisme of eenvormigheid moet hierbij worden betrokken.

Het resultaat moet een nieuw instrumentarium leveren in de vorm van referenties op basis waarvan architecten en bewoners ook de vormgeving als inzet kunnen maken van het proces van stadsvernieuwing. Naast het zichtbaar maken van de eindprodukten is het ook van belang de huidige procesgang ten aanzien van het bovengenoemde in beeld te brengen en voorstellen te ontwikkelen voor een andere benadering. De nadruk zou hierbij moeten liggen op die aspecten die buiten de huidige disciplinaire kaders vallen van de architectuurdiscipline. De hoofdingang is hierbij hoe de vormgeving het gebruik, de verhouding tussen het individuele en het kollektieve onderbouwt.

van idee naar werkelijkheid

Wil het probleem hanteerbaar worden, dan zullen er een aantal specifieke vragen beantwoord moeten worden, zoals: om welke sociale en ruimtelijke samenhang gaat het op dit moment als we spreken over een buurt en welke plaats neemt bouwen voor de buurt hierbij in, om welke nieuwe kollektiviteiten gaat het en wat is de relatie met het gebruik van de stad? Verder zal er niet alleen gekeken moeten worden naar de resultaten van de stadsvernieuwing, maar zullen ook deze grenzen kwa plaats en tijd overschreden moeten worden.

Willen we bovengenoemde discussie in planprocessen kunnen inzetten, dan is het van belang dat de resultaten ook op die wijze gelezen kunnen worden. Referenties kunnen hierbij een belangrijk hulpmiddel zijn. Deze referenties zullen in hoofdzaak de vorm moeten krijgen van beeldmateriaal.

Het vormgeven van het individuele versus het kollektieve aspect van het wonen vindt tijdens het planproces op verschillende niveaus plaats. Te denken valt aan de ontsluiting en gebruik van de woonomgeving (binnenre-

Stadsvernieuwingbuurt in Den Haag. De straat kan in sommige situaties nog functioneren als domein van buurtbewoners.

nen, openbare straat); de ontsluiting van het woongebouw en de kasko-structuur; de woningplattegrond, waarbij overmaat de mogelijkheid kan bieden tot andere bewoningswijzen in de toekomst, en tot slot de detaillering, die verband houdt met technische veranderbaarheid en met de wijze van exploiteren. Verschillende oplossingen hiervoor drukken zich ook uit in verschillen in beeld. Zolang hiervoor geen keuze tijdens het planproces gemaakt kan worden, blijven we steken in een discussie over de verpakking. Vormgeving is toch iets meer.

Startpunt zal moeten zijn het in beeld brengen van de stadsvernieuwing, waarbij de betekenis van de ruimte op verschillende niveaus, variërend van woonomgeving tot de detaillering, bekeken zal worden. Een dergelijke beoordeling kan niet los staan van een opvatting over het gebruik van de stad en de invulling van het begrip buurt. Tot nu toe is bijvoorbeeld het begrip buurt te sterk gekoppeld aan een aktiegebied van de gemeentelijke overheid in plaats van aan een eenheid in sociaal opzicht of wat bewoners als buurt beschouwen.

Om de discussie handen en voeten te geven is navelstaren niet voldoende. We zullen op zoek moeten gaan naar voorbeelden waarbij een aantal oplossingen gevonden is voor de genoemde problemen. Niet om ze te kopiëren, maar om er benaderingen uit te destilleren die in de discussie ingezet kunnen worden.

**jan v. d. brink,
martin liebrechts,
susanne lijmbach**

(respektievelijk verbonden aan de rotterdamse akademie voor bouwkunst, de stichting archikult en de landbouw hogeschool wageningen)

Noten

- (1) Zie Renovatie en Onderhoud nr. 6/1985, dat in het kader stond van de Haagse stadsvernieuwing en de campagne „Stadsvernieuwing als kulturele activiteit“.
- (2) Hadjinicolaou, „Kunstgeschiedenis en de Ideologie“, SUN-tijdschrift 106, Nijmegen, 1977.
- (3) H. Kunneman, „Habermas, theorie van het kommunikatieve handelen“, Boom, Meppel, 1983.
- (4) „Vier jaar emancipatieraad“, een uitgave van de emancipatieraad, Den Haag, april 1985.
- (5) F. Krabbendam, „Woongemeenschappen: plannen, bouwen, economie, Plan, 1984.